

אם ימות מר בן יהודה לפני שישלים את המילון, הוא ייקח אתו לקבר את כל האוצר

לפני כשנתיים, בפאריס, מצאתי בארכיון של חברת כי"ח, תיק גנוז ובו יותר ממאה מכתבים שנכתבו לאליעזר ולחמדה בן יהודה, או שנכתבו על ידם, המאירים באור שונה כמה פרשות חשובות בחייו הפרטיים של מחייה הלשון

15.04.2018 17:40

לזכרה של תמר דרור

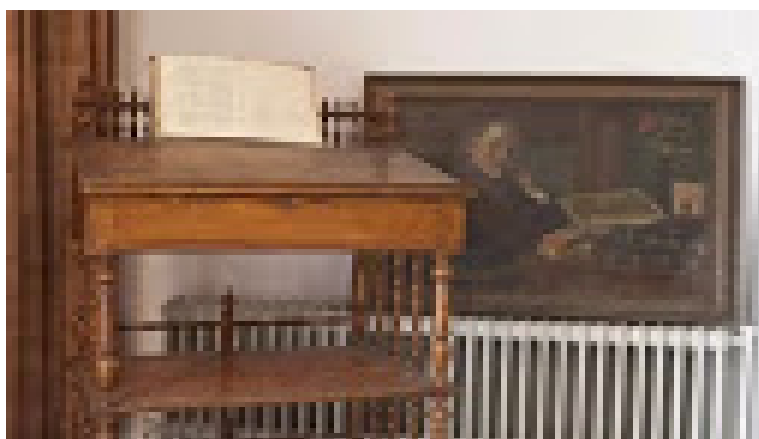
"אני מתחננת אפוא לפני הוועד המרכזי של כי"ח שכבר תמך ביצירה, לשתף פעולה עם חברת ה'עזרה' כדי שהמילון ישיג את יעדו. מר בן יהודה כבר איננו צעיר ואפסו כוחותיו אחרי שעמל 25 שנים כמו אסיר מארבע בבוקר עד חצות. צריך למהר לתת את האפשרות להביא את הדברים לידי פרסום והיצירה תנצל ותהפוך לאחד האוצרות של העם היהודי ושל המדע."

את הדברים הנרגשים האלה כתבה חמדה, רעייתו ושותפתו של אליעזר בן יהודה (אב"י), ב-3 ביוני 1907 לנרסיס לָוֶן, נשיא חברת כל ישראל חברים (כי"ח=אליאנס), במכתב שסיכם 25 שנים של עמל הירואי וביטא את תודעת השליחות והדחיפות שבה פעלו בני הזוג כדי להביא את מפעל המילון העברי של בן יהודה לידי גמר. בד, התיאור של המילון כ"אחד האוצרות של העם היהודי וכאוצר למדע" כאחת מרמז על הנסיבות שבגינן נהפך המילון העברי השימושי שהתכוון לחבר בן יהודה, למילון היסטורי מדעי — מילון הלשון העברית הישנה והחדשה.

כבר כשהגה את הרעיון לחבר מילון שימושי ניסה בן יהודה לזכות בתמיכה מצד כמה מוסדות ציוניים אך לא קיבל מהם לא תמיכה ולא עידוד. בצר לו פנה לכמה מוסדות לא ציוניים, ובראשם לחברת כי"ח. אלה היו נכונים לתמוך במילון בתנאי שמלומדים מן השורה הראשונה יחוו דעתם על המילון, והמלומדים האלה קבעו שעל המילון להיות מילון היסטורי-מדעי. בן יהודה נאלץ לקבל כמעט בעל כורחו את התנאי הזה, תנאי שהוליד את אחד מנכסי היסוד של התרבות העברית והיהודית החדשה.

במכתבה בישרה חמדה בן יהודה שהושלמה העבודה על המילון, שנמשכה עשרים וחמש שנים, וציינה שכל המומחים גמרו עליו את ההלל. היא גם לא שכחה להזכיר לנרסיס לָוֶן כי חברת "עזרה" (ארגון יהודי-גרמני לא ציוני שסייע ליהודי מזרח אירופה וארץ ישראל ופעל לקידום התרבות הגרמנית בקרב היהודים מחוץ לגרמניה) התחייבה להעניק לבן יהודה 200 מרק לחודש כדי שיוכל להמשיך ולהתמסר לעבודתו בחמש השנים הבאות, שיוקדשו להכנת המילון לדפוס, וכן לשלם 100 מרק לעוזר המחקר ולרכישת ספרות מקצועית. עוד כתבה כי חברת "עזרה" גם התחייבה לדאוג, עם עוד כמה מוסדות יהודיים, לגייס תמיכה בסך 20 אלף מרק לתמיכה בהוצאתו לאור של המילון.

את מכתבה חתמה בפנייה נרגשת לוועד המנהל של כ"ח לחבור לחברת "עזרה" כדי להוציא לאור בהקדם את המילון כי מחברו, כך כתבה, כבר אינו אדם צעיר (לבן יהודה מלאו באותם ימים חמישים ואחת שנים) והוא בסוף כוחותיו.



המכתב הזה הוא מן המכתבים שנתגלו לי ב-2016 בפאריס כמעט בדרך נס. בארכיון של חברת כ"ח מצאתי, בעזרתם של פרופ' שמעון שוורצפוקס וגב' רוז לוין, תיק גנוז שנחבא תחת השם, "Activité intellectuelle" ובו חומר ארכיוני לא מוכר: יותר ממאה מכתבים שנכתבו לאליעזר ולחמדה בן יהודה, או שנכתבו על ידם, רובם בצרפתית ומיעוטם בגרמנית. גילוי של חומרים ארכיוניים לא מוכרים מעורר תמיד התרגשות, אך במקרה הזה גברה התרגשותי כשהתברר שהמכתבים מאירים באור שונה מהמקובל לא רק כמה פרשות חשובות בחייו הפרטיים של בן יהודה, אלא גם את הסגה של חיבור המילון ושל סיפור הוצאתו לאור.

המכתבים האלה מאפשרים, יותר ממאה שנים אחרי שהכרכים הראשונים של המילון ראו אור, לתאר את הסיפור שלא סופר על תולדות המילון: איך גייסו בן יהודה וחמדה אשתו את המשאבים למימוש הפרויקט הגדול הזה, משאבים שנועדו לְפְנוֹת לאב"י זמן לעבודה על המילון, לְשִׁהוּת פרקי זמן ארוכים בספריות ובארכיונים בעולם וגם לממן את הוצאות ההדפסה של המילון. הם גם מלמדים על תחושות השליחות והדחיפות שהניעו את אב"י ונתנו לו את הכוח להשקיע עשרות שנים מחייו במפעל הכביר הזה — במחקר, בכתיבה ובהוצאה לאור של המילון.

מכשולים רבים עמדו בדרכו של בן יהודה בכתיבת המילון. אם לא די היה בהיקף העצום של המחקר — על פי עדותו הוא הכין 500 אלף כרטיסיות — בני הזוג נדרשו לגייס גם את המימון שנדרש לעבודת המחקר על כתיבת המילון

ולהוצאתו לאור. אב"י נזקק לספרות מחקר רלוונטית ועדכנית, בעיקר בכל הנוגע להיבט ההיסטורי של ערכי המילון, אבל התקשה למצוא אותה בירושלים בחנויות הספרים, בישיבות, במעט הספריות, בעיקר ספריות בתי הספר והמכוני הזרים. בצר לו פנה לחברת כ"ח וביקש את עזרתה בהשגת ספרים החיוניים לעבודתו. כך לדוגמה, למכתב מ-7 באוגוסט 1894 צירף רשימת ספרים וביקש סיוע בהשגת 13 ספרים, חלקם ספרים שזה עתה הופיעו. כמה שנים אחר כך, ב-4 במארס 1905, ביקש שישלחו לו את ספרו של אבו אל וליד (ר' יונה אבן גנאה) ותהא אם יוכל לקבלו כמתנה. כאשר הדבר נגע למילון — בן יהודה לא היה ביישן כלל.

העזרה שהושיטה כ"ח התבטאה לא רק בסיוע בהשגת ספרות מחקר עדכנית, ומתברר שכ"ח גילתה מעורבות גם בכתיבת ערכי המילון עצמם. כך לדוגמה טיוטת מכתב מ-9 בנובמבר 1894, שזהות כותבו אינה ידועה, מבקרת את ריבוי הניאולוגיזמים, על הכללתן של מלים המוכרות, לדעת כותב המכתב, רק לדוברי העברית בירושלים ועל היקפם המוגזם של הערכים: "ערכים מסוימים, כמו אב חרג beau père ואב זקן beau père אינם נתמכים בדוגמאות. אלה כנראה רק מלים שהעם משתמש בהן בירושלים, כך גם בעניין הרבים "אבוסים" וניאולוגיזמים רבים... לבסוף ההסברים שלך ארוכים מדי בשביל מילון. צריך לקצר ולהוציא כל מה שאינו חיוני. כל מה שאינו חיוני מיותר בעבודה מן הסוג הזה."

תמיכת כ"ח אכן היתה חיונית, אבל היחסים בין בן יהודה וכ"ח היו רוויי מתח ואי-נעימויות, וחלק מראשי כ"ח הטרידו אותו לאורך כל הדרך בעניינים תפלים ושלחו את התמיכה בלב לא שלם. ב-4 באוקטובר 1897 קיבל בן יהודה מכ"ח הלוואה בסך 5000 פרנק, סכום עתק שהיה פי מאה ממשכורתו החודשית כמורה בבית-ספר של כ"ח, וחתם על הסכם להחזר ההלוואה. יש לומר כי לא היה זה ממנהגה של כ"ח לתת הלוואות ומדובר במקרה חריג ביותר. אבל כאשר ביקש אב"י ב-21 בדצמבר 1899 לדחות את אחד מתשלומי ההחזרים הוא נענה כנראה בשלילה והגיב בכעס ובמרירות. לתומו סבר, כך כתב, שכ"ח תיענה לבקשתו אך נראה שטעה: "בידי מכתבך מ-6 בדצמבר 1899. הוא קשה מאוד אבל ישמש לי לקח. בתנאים הקשים שבהם אני נאבק לקיומו של עיתוני, סברתי שאוכל לבקש את הטובה שנראית לך כה מפלצתית. ובכן, אני רואה שטעיתי."

בן יהודה קיבל מכ"ח תמיכה חודשית בסכום שנע בין 125 פרנק ל-200 פרנק לחודש, אבל התשלום החודשי לא הוסדר מראש והוא נאלץ לשלוח שוב ושוב תזכורות ובקשות למר ביגר, מאנשי אליאנס בפאריס, ולמר ענתבי, מאנשי אליאנס בירושלים. השניים לא יצאו מגדרם לסייע לו ובחלק ניכר מהמכתבים מבקש אב"י לקבל במועד את התשלום החודשי המובטח. הדברים הגיעו לכדי כך שב-15 ביוני 1909, בעת ששהה בחופשה בבית הקיץ של קרוב משפחה בפנילנד, הודיע לו איתמר בנו שענתבי מאיים לעקל חלק מרהיטי הבית אם לא יפרע מיד את ההלוואה. בצר לו פנה בן יהודה למר ביגר בפאריס ובנעימה סרקסטית ביקש לקבל ממנו סעד: "אדון ביגר הנכבד, זה עתה קיבלתי מכתב מבני בירושלים שבו הוא אומר לי שמר ענתבי איים עליו שיביא להחרמה בידי השלטונות של כל מה שנמצא בביתי אם בני לא ישלם לענתבי את הסכומים החודשיים שאני חייב לבית הספר עבור כמה רהיטים שקניתי מבית הספר והחזרת ההלוואה של 600 פרנק מקופת ההלוואות."

כשהייתי בירושלים שילמתי באופן קבוע. במהלך מסעי לא יכולתי כלל לשלוח כסף למר ענתבי, אבל עם שובי בעוד חודשיים אשלם מה שאני חייב. בינתיים אבקשך להציע למר ענתבי להניח לבני ולהימנע מלהוציא לפועל את אומיו בעניין ההחרמה בביתי. אני מניח שבטורקיה גם היום, הכל אפשרי לאדם שיש לו אמצעים לכך, אבל אינני חושב שזאת כוונתך. קבל נא מר ביגר את רגשי הוקרת. א. בן יהודה."

מכתביה של חמדה בן יהודה לוו כמעט תמיד בתחושת דחיפות בשל מצב בריאותו של בן יהודה, והיא לא בררה במלים כשתבעה במפגיע מכ"ח ב-3 ביוני 1907 להגיע להחלטה לפני שיהיה מאוחר מדי: "אני מקווה לתמיכתך. אינני יודעת מספיק את השפה הצרפתית, בשביל לומר לך כמה קשה משימתי ובאיזו סכנה אני סבורה שהמילון נתון בו. אם ימות מר בן יהודה לפני שישלם אותו, הוא ייקח אתו לקבר את כל האוצר שנאסף בכל כך הרבה יזע עמל וקורבנות במשך רבע מאה. האמן לי דבר אחד, מר ביגר היקר, צריך למהר כמו שאומרים בעברית יפה שעה אחת קודם."

המכתבים גם מבהירים את הנסיבות שהביאו לשינוי המהותי שחל באופיו של המילון ממילון שימושי למילון מדעי-היסטורי. בראש "המבוא הגדול" למילון הציג בן יהודה את השאלה הרטורית: "מה הביאני למלאכה זו — ממילון מעשי למדעי". התשובה לפשר השינוי העמוק והמהותי שחל באופיו של המילון ניתנה במכתב בגרמנית (הנמצא בארכיון צונץ בבית הספרים הלאומי) ששלחה חמדה בן יהודה ב-7 במאי 1907 לפרופ' ליברמן מקרן צונץ בברלין. במכתב הזכירה כי כמה שנים קודם לכן נדחתה בקשתו של בן יהודה לקבל תמיכה מקרן צונץ בנימוק שעבודתו המילונאית אינה מדעית דיה. מאז, היא כותבת, הקדיש בן יהודה את השנים שעברו כדי להפוך את המילון ממעשי למדעי, ולכן הם מקווים עתה לזכות בתמיכת הקרן: "אדון פרופסור הנכבד! לפני בערך 5, 6 שנים אדון בן יהודה מירושלים פנה אליך בבקשה לקבל את תמיכתה של קרן צונץ למילון העברי שלו. אז סירבת לבקשה הזו, בטענה שהיצירה אינה מדעית מספיק. אך כעת, אדון בן יהודה הרחיב במהלך 5, 6 השנים הללו את יצירתו, עיבד אותה וליטש אותה כפי שאתה יכול לראות באופן מספק לפי העדויות המצורפות כאן."

גם במכתבה לנרסיס לָן מ-3 ביוני 1907 תיארה חמדה כיצד שינה אב"י את אופיו של המילון בעקבות דרישת המלומדים מחווי הדעה: "המילון הזה, שהוחל בו לפני 25 שנים בתור ספר עממי, הוסב בידי בן יהודה לבקשה חוזרת של אנשי מדע רבים, שכלי עבודה זה חסר להם לגמרי, ליצירה מדעית. כדי להשיג מטרה זו הוא בחן את כל הספרות המדעית העברית והיהודית של 40 השנים שחלפו וכמו כן את כתבי היד בספריות לונדון, ברלין, מינכן, פאריס, פרמה, פירנצה וכדומה. החומר בכרטיסיות נבדק בידי הגורמים המוסמכים ביותר בתחום: פרופ' גולדציהר, פרופ' בכר, פרופ' בלאו, פרופ' דלמן וכדומה, וכולם, בלי יוצא מן הכלל קבעו שהיצירה היא בעלת ערך מדעי רב."

במלים אחרות, אילוצים כספיים וחוות הדעה של מומחים שהתנו את מתן התמיכה למילון בכך שיהפוך להיסטורי-מדעי עמדו מאחורי השינוי הרדיקלי שחל בתפישתו. בתחילת הדרך, כאשר בן יהודה הגה לראשונה את הרעיון של מילון עברי שימושי הוא התכוון לכלי עזר שיקל על רכישת העברית וקיווה לזכות בתמיכתם של אישים מרכזיים במנהיגות

הציונית המדינית והתרבותית. אבל אף שהכירו בחשיבות הלאומית שיש למילון עברי מודרני, האישים בתנועה הציונית שאליהם פנה אב"י הגיבו לעתים באדישות, לעתים לא זיכו את בן יהודה בתמיכה, ולפעמים גם התנגדו לרעיון.

אפשר לקבוע בוודאות כי המוסדות והנדבנים שהתגייסו לתמוך בכתיבת המילון ובהוצאתו לאור עשו כך לא משיקולים לאומיים-ציוניים. מטרתם היתה להעשיר את מדף הספרים היהודי ביצירה מילונאית מונומנטלית, בדומה למילונים ההיסטוריים בגרמנית ובצרפתית, והם רצו להיות בטוחים שיש למילון ערך מדעי. לכן תבעו מבן יהודה להמציא להם חוות דעה של מומחים בעלי שם. ואכן, בן יהודה ורעייתו פנו לשורה של חוקרים מהשורה הראשונה, ובהם הפרופסורים גולדציהר, בכר, דלמן ובלאו, שאישרו בהתלהבות את ערכו המדעי של המילון.

בתחילת מארס 1906 סיכם בן יהודה את תמונת המצב של עבודת המחקר על המילון. הוא ציין שעבד בספריות ברחבי אירופה כדי להתעדכן בחידושי המחקר וכדי לבדוק כתבי יד שטרם עיין בהם, תיאר את תנאי העבודה הקשים שבהם עבד ואת תקוותו, שנכזבה, לזכות במימון לעוזרי מחקר שיסייעו לו בהעתקת החומרים לכרטיסיות, שמספרן כבר הגיע, כך כתב, לחצי מיליון: "לא יכולתי אפוא לקחת עוזר והייתי מוכרח להקדיש חלק מזמני כדי להתפרנס. ואולם דחיתי הצעה של מו"ל מרוסיה, רוניקובסקי, מסלונים, שכבר הוציא בעבר מילון קטן עברית-יידיש (ז'רגון) פרי עטי וספר תולדות העם היהודי לבתי הספר לחבר לו מילון גדול רוסית עברית שתמורתו הציע לי אלפיים רובל. הד"ר מזי"א ראה את ההתכתבות בנושא.

חמש מאות הפרנקים שלכם ואלה של הברון רוטשילד תרמו לי לפחות חלק מן הסכום הזה, ובלי עוזר ובהיותי במצוקה גדולה, העתקתי בעצמי כמויות אדירות של חומרים (יש לי עכשיו חצי מיליון כרטיסיות). עבדתי על כתב היד ובעת ובעונה אחת הוצאתי את שתי החוברות."

המכתבים גם מתעדים את המאמצים שהשקיעו חמדה ואליעזר בן יהודה בניסיונות למצוא מו"ל שיהיה מוכן לקבל עליו את ההוצאה לאור של המילון. בן יהודה ניסה, בלא הצלחה, לנהל משא ומתן עם כמה הוצאות ספרים יהודיות, ובהן הוצאות הספרים "תושיה" ו"אחיאסף", שהיו מועמדות טבעיות יותר למפעל כזה. אחר שהמגעים אתן לא עלו יפה הוא פנה לכמה הוצאות ספרים בגרמניה, ובהן הוצאת הינרישס מלייפציג, והוצאת לאנגנשייד בברלין, הוצאת ספרים גרמנית יוקרתית שהתמחתה במילונים. זו דחתה תחילה את הפנייה של חמדה בן יהודה ולבסוף, כשנתנה את הסכמתה, הציעה חוזה שהעמיד את בן יהודה בפני הצורך לא רק לעמוד בלוח זמנים נוקשה אלא גם לשאת בהוצאות המימון של הדפסת המילון.

כדי שניתן יהיה להתחיל לעבוד על הכנת הנוסח הסופי לדפוס היה צורך להבטיח שחברת כ"ח תסכים לחבור ל"עזרה" ויחד יתחייבו לממן את העבודה על הכנת הנוסח המוכן לדפוס של המילון. הימים שבהם חיכו בני הזוג לקבלת ההחלטה של חברת כ"ח היו ימים של טלטלות בין תקווה לייאוש ושל מצוקה רגשית, שעליה מעיד מכתבה של חמדה בן יהודה מ-6 ביוני 1907, שבו ניסתה להעריך את הסיכויים שחברת כ"ח תשיב בחיוב להצעה לחבור לחברת "עזרה": "לא

זכיתי לראותך הבוקר וצר לי על כך מאוד, אבל מר בנדיקט מסר לי את תוצאת הישיבה מאתמול. ברגע הראשון זה היכה בי, אך מר בנדיקט ניחם אותי ואמר לי שבקשתי רק נדחתה למועד אחר ולא נתקלה בסירוב. ואני שוב מצוידת בסבלנות ובתקווה. מה גם שמר לָן אמר לי: 'העניין לא ייפגע מן הדחייה, להפך.'"

בסופו של דבר חברו "עזרה" בברלין וחברת כ"ח בפאריס ובזכות שיתוף הפעולה הזה היה המילון מוכן להוצאה לאור. ב-27 ביוני 1907 יכלה חמדה בן יהודה לבשר למר ביגר כי ניתנו כל ההתחייבויות הדרושות לתמיכות שהובטחו, ובכלל זה הסובסידיה למו"ל לאנגנשייד: "אני שמחה להודיעך שכל התמיכות שלהן ציפינו כבר הוענקו", ונראה היה כי הובטחה הוצאתו לאור של המילון. אבל מלחמת העולם הראשונה שיבשה את התוכניות ובני הזוג מצאו עצמם שוב במירוץ אחר נדבנים שיממנו את ההוצאה לאור של כרכי המילון. ההקדשות על הכרכים מלמדות כי לכל אחד ואחד מהם נדרש נדבן שיכסה את הוצאות ההדפסה. הכרך הראשון הוקדש לברון דה רוטשילד שתרום בנדבות לעבודתו של בן יהודה במשך שנים רבות (חמדה בן יהודה מציינת סכום עתק של 50 אלף פרנק בזהב שתרום). ששת הכרכים הנוספים הוקדשו לתעשיין מרוטרדם שמואל ון דן ברג, לפרופ' ד"ר אוטו ורבורג, לתעשיין יעקב מוזר ולבנקאי מוריס ורטהיים, וזאת בנוסף להקדשות לארגונים שונים כמו ועד המילון בלונדון וועד המילון בברלין.

לפנינו סיפור הירוואי: מילון הלשון העברית הישנה והחדשה — אחד המפעלים החשובים בתחיית התרבות העברית ובהתפתחותה — היה מפעל של אדם אחד, שהתכוון לכתוב מילון שימושי ומצא עצמו נדרש לכתוב מילון היסטורי-מדעי משום שלא הצליח לזכות בתמיכתם של אנשי התנועה הציונית, ולעומת זאת זכה בתמיכתם של מוסדות ונדבנים פרטיים. בן יהודה לא נרתע מהאתגר שהיה מפעל חייו ונהפך, ולא במפתיע, לאחד הנכסים החשובים של התרבות העברית הלאומית. וכך, תיק גדוש במכתבים בצרפתית ובגרמנית ששכב למעצבה במשך כמאה שנים בארכיון של חברת כ"ח בפאריס מאפשר עתה לשחזר את הולדת המילון, לנכש טעויות ואגדות, ובעיקר להציג את הדרך המעוררת השתאות שבה תרום אליעזר בן יהודה תרומה שאין ערוך לה להפיכת העברית לנכס הלאומי החשוב ביותר של היישוב היהודי ובד בבד יצר את המפעל המילונאי העברי המדעי הראשון בארץ ישראל.

תודות לעמנואל הלפרין על עזרתו הרבה בתרגום המכתבים ולאנשי אליאנס בפאריס *Jean-Claude* ו *Guila Cooper*

*Kuperminc.*